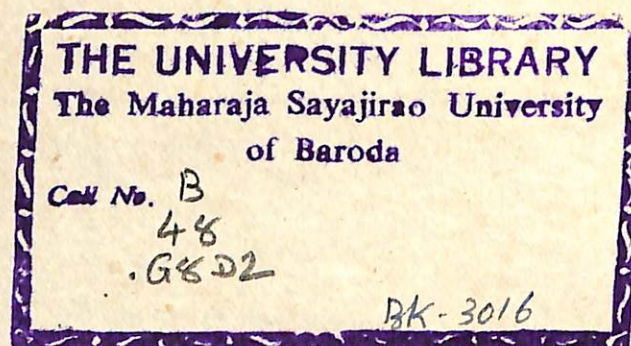

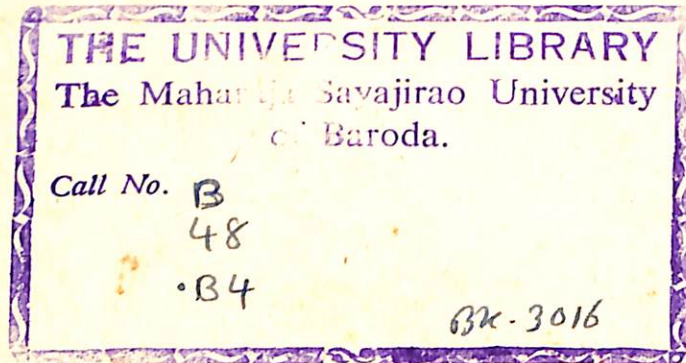
BK 3016

23

દાર્શનિક કાવ્ય

L-43

દાર્શનિક કોશ

(પ્રથમ ખંડ)

સંપાદક,
શ્રી. છોટાલાલ નરસેરામ ભટ્ટ

ગુજરાત વનિક્યુલર સોસાયટી—અમદાવાદ

મજસુદાર મણિશંકર જટાશંકર કીકાણી ગ્રંથમાળા નં. ૮

દાર્શનિક કોશ

(પ્રથમ ખંડ)

સંપાદક,
શ્રી. છોટાલાલ નરસેરામ ભટ્ટ

છપાવી પ્રસિદ્ધ કરનાર,
ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટી તરફથી
હીરાલાલ ત્રિભુવનદાસ પારેખ,
આસિ. સેક્રેટરી—અમદાવાદ

આવૃત્તિ પહેલી
પ્રત ૧૫૦૦

સને ૧૯૩૭
સંવત ૧૯૯૩

મુદ્રક:—સોમાલાલ મંગળદાસ શાહ
મુદ્રણાલય:—ધી ગુજરાત પ્રિન્ટીંગ પ્રેસ
મુદ્રણ સ્થાન:—ગાંધીરોડ, ચાર રસ્તા, અમદાવાદ

કિંમત એક રૂપિયા

Cif-
BK-3016

B
48
G8D2

મજમુદાર મણિશંકર જટાશંકર કીકાણી અંથમાળાનો

જાં-૧-૨-

ૐ પો હ ધા ત

કાઠીઆવાડના તત્ત્વજ્ઞાની મજમુદાર મણિશંકર જટાશંકર કીકાણીની યાદગીરી કાયમ રાખવા સાર જુનાગઢમાં એક સ્મારક ફંડ કરવામાં આવ્યું હતું. તે ફંડમાં ભરાયેલા રૂ. ૨૦૦૦) ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટીના ટ્રસ્ટમાં સન ૧૯૮૬ ની સાલમાં તે ફંડના સેક્રેટરીઓએ સોંપ્યા હતા, તેની સાડા ત્રણ ટકાની સરકારી ગ્રામીસરી નોટો સોસાયટીએ લીધેલી છે. તેના વ્યાજમાંથી ન્યાય, મીમાંસા, વેદાંત વગેરે સંસ્કૃત પુસ્તકો ઉપરથી ભાપાન્તરરૂપે અથવા અસલ અંથો, તેમજ ઇંગ્રેજી પુસ્તકો ઉપરથી ન્યાય (લોજિક), અર્થશાસ્ત્ર, રસાયણ શાસ્ત્ર, ખગોળ વગેરે વિષયો ઉપર પુસ્તકો લખવાનો ઉદ્દેશ છે તે અન્વયે આજ સુધીમાં સદરહુ ફંડ ખાતેથી પારિતોષિક આપીને નીચેનાં પુસ્તકો રચાવી, “મજમુદાર મણિશંકર જટાશંકર કીકાણી અંથમાળા” તરીકે ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટીએ છપાવી પ્રસિદ્ધ કર્યા છે.

- (૧) દર્શનશાસ્ત્ર સંખ્યા ચર્ચા
- (૨) પાતાંજલ યોગદર્શન
- (૩) શ્રી બ્રહ્મસૂત્ર શાંકરભાષ્યાનુવાદ, પ્રથમ ભાગ
- (૪) “ ” ” ” દ્વિતીય ભાગ
- (૫) યુરોપમાં બુદ્ધિ સ્વાતંત્ર્ય
- (૬) એરિસ્ટોટલનું નીતિશાસ્ત્ર
- (૭) અખાકૃત કાવ્યો, ભા. ૧
- (૮) દાર્શનિક કોશ-પ્રથમ ખંડ

અમદાવાદ

તા ૧૭-૬-૧૯૭૭.

હીરાલાલ ત્રિ. પારેખ

આસિ. સેક્રેટરી

પ્રસ્તાવના

ભારતવર્ષનાં આસ્તિક તથા નાસ્તિક દર્શનોનો ઉડો, માર્મિક તથા તલસ્પર્શી અભ્યાસ તે તે દર્શનોમાં વપરાયેલા પારિભાષિક શબ્દોના યથાર્થ જ્ઞાન વિના સંભવિત નથી; તેમાં પણ ન્યાય, વૈશેષિક તથા વેદાન્તના અન્ય અત્યન્ત ગહન પરિષ્કાર તથા પરિભાષાઓથી વ્યાપ્ત હોવાને અંગે તેમને સમજવા માટે પારિભાષિક શબ્દોનું તથા પરિષ્કાર વગેરેનું જ્ઞાન અપરિહાર્ય છે. બંગાળામાં નદિયા વિદ્યાપીઠમાં ઉદ્દગમ પામેલો નવ્યન્યાય તો એટલી જટિલ પરિભાષાથી પરિષ્કૃત થયો છે કે કોઈ પ્રસિદ્ધ જ્ઞાતા પાસે અવિચ્છિન્ન અધ્યયન કર્યા વિના તેનો ભોધ સંભવતો નથી.

અર્વાચીન કાળમાં પદાર્થવિજ્ઞાન, રસાયનશાસ્ત્ર વગેરે ઐહલૌકિક સુખની અભિ-વૃદ્ધિના સાધનરૂપે માનવામાં આવતાં શાસ્ત્રોનો અભ્યાસ વૃદ્ધિ પામ્યો છે. વ્યાપક સ્વરૂપમાં પ્રસરેલા યંત્રયુગે તત્ત્વજ્ઞાન તરફની જનતાની અભિરુચિને અત્યન્ત શિથિલ બનાવી દીધી છે. દુનિયાના રાજકીય વાતાવરણે વિષમ સ્વરૂપ ધારણ કર્યું છે અને દ્રવ્ય પ્રત્યજ્ઞાના અપૂર્વ સાધન તરીકે ગણાવા માંડ્યું છે. મનુષ્ય જીવન એટલું યન્ત્રમય થઈ ગયું છે કે નિર્વાહની મારામારીમાં તથા દ્રવ્યોપાર્જન માટે સતત દોડધામમાં ગંભીર ચિન્તન કે તત્ત્વજ્ઞાનનો અભ્યાસ કરવાનો યથાયોગ્ય અવકાશ પ્રાપ્ત થતો નથી. જ્યારે આવી પરિ-સ્થિતિ છે ત્યારે જે પ્રજામાં દરિદ્રતા પ્રવર્તતી હોય તેની દશાનું તો કહેવું જ શું? આમ છતાં ભક્તિપ્રધાન તથા જ્ઞાનપિસાસુ ભારતવર્ષમાં તત્ત્વજ્ઞાનનો પ્રવાહ અત્યન્ત શિથિલ થયો હોવા છતાં સતત વલ્લુ કરે છે તથા ઘણીખરી જનતાને તત્ત્વજ્ઞાનનો અભ્યાસ કરવાની ઉત્કંઠા હોવા છતાં તેને સમજવાનાં સરળ સાધનોને અભાવે નિરાશ થવું પડે છે. આધુનિક સમયનાં લક્ષણો જોતાં, તત્ત્વજ્ઞાનને જો વહેવું અને પ્રાણવાન રાખવું હોય તો તત્ત્વજ્ઞાનનાં પુસ્તકોને અતિશય સરળ ભાષામાં અને બની શકે ત્યાં સુધી સિદ્ધ સિદ્ધ પ્રાન્તીય ભાષાઓમાં પણ રચવાં ઘટે છે. આવી જનતા પ્રયાસ યુરોપમાં વ્યાપક રીતે થતો જોવામાં આવે છે અને ત્યાંના ઘણા દેશોમાં તત્ત્વજ્ઞાનનાં પુસ્તકો સરળ ભાષામાં અને સુગમ શૈલીમાં પ્રગટ કરવામાં આવ્યાં છે.

પ્રસ્તુત દર્શનકોશ ઉપર દર્શાવેલા પ્રયાસોના જોવાજ અત્યન્ત પ્રશંસનીય પ્રયત્ન છે. દર્શનશાસ્ત્રના પારિભાષિક શબ્દોનું ફુંકું પણ આવશ્યક સ્થળે દર્શાવેલા સંપૂર્ણ એવું ગુર્જરગિરામાં હૃદયગમ વ્યાખ્યાન કરી આ અન્યના વિદ્વાન કર્તાએ ગુર્જરભાષામાં વર્ષોથી સેવાયેલી ખોટ પૂરી પાડી છે, જેથી અખિલ ગુજરાત તેમનું ઋણી છે. આ કોશની નોંધવા લાયક વિશિષ્ટતા તો એ છે કે કર્તાએ ગહનમાં ગહન શબ્દોની સમજૂતિ અતિ

અપ્રત્યક્ષ કરવાપણું. જેમ ગુરુથી વિદ્યાર્થી અન્તર્ધાન પામે છે-સંતાય છે. [વ્યુત્પત્તિવાદ].

અન્તર્મદાષ્ટક—મૂર્તિરોપાડનલેવાયુ: સં સૂર્યશ્ચ શક્તિ તથા । આત્મા ચેત્યષ્ટમૂર્તિનામષ્ટોમદા-
ઉદીરિતા: ॥૧॥ (સંજ્ઞાદર્શનાત્ । આઠ અન્તર્મદ નીચે પ્રમાણે છે:—

૧. મૂર્તિમદ:—તમો ગુણવાળાને પુવસ્ત્રાદિ ધર્યાનો હેતુ જે મદ તે.

૨. જલમદ:—સંસારીને આ માટે જરૂરનું છે એવી ચિન્તાનો હેતુ મદ તે.

૩. અગ્નિમદ:—કામી પુરુષોને સ્ત્રીસંભો-
જેચ્છાથી તેને અનુકૂળ વ્યાપારનો હેતુ મદ તે.

૪. વાયુમદ:—પ્રયાણ કરનારને પરદેશની ઇચ્છાનો હેતુ જે મદ તે.

૫. આકાશમદ:—વાહનવાળાને હાથી ઘોડાની ઇચ્છાનો હેતુ જે મદ તે.

૬. સૂર્યમદ:—ક્રોધાગ્નિથી ભરેલાને 'આનો સંહાર કરી નાંખવો' એવી ઇચ્છાનો હેતુ જે મદ તે.

૭. ચન્દ્રમદ:—ચિંતા ભરેલા માણસને આ કરવા ધારેલું કાર્ય પાર પડશે કે નહિ ઇત્યાદિ સંશયથી મૌન રહેવાનો હેતુ જે મદ તે.

૮. આત્મમદ:—અહંકારથી ભરેલાને 'મારા જેવું વિદ્યાદિ કોણ બાણે છે' એવી બુદ્ધિનો હેતુ જે મદ તે.

અન્યાવયવી—અવયવજન્યત્વે સત્યવયવ-
જનકોડન્યાવયવી । જે દ્રવ્ય અવયવોવડે જન્ય હોઈને બીજા કોઈ અવયવીનું જનક ન હોય હે અન્યાવયવી કહેવાય છે. જેમ-
મનુષ્યનું શરીર હસ્તપાદાદિક અવયવોવડે જન્ય છે, પણ પોતાનામાં સમવાય સંબંધે કરીને બીજા કોઈ અવયવીનું જનક નથી, માટે મનુષ્ય શરીર અન્યાવયવી છે.

૨. દ્રવ્યાનારમ્ભકત્વે સત્તિ કાર્યદ્રવ્યતામ્ ।
કાર્ય દ્રવ્ય હોઈને જે બીજા દ્રવ્યનું આરંભક ન હોય તે.

અન્ધ:—શ્રુતિસ્મૃતી ચ વિપ્રાણાં ચક્ષુષી દેવ-
નિર્મિતે । કાળસ્ત્રેકયા હીનો દ્વામ્યામન્ધ: પ્રકી-
ર્તિત: ॥૧॥ શ્રુતિ અને સ્મૃતિ એવી બે આંખો આંખોની પરમેશ્વરે બનાવી છે. તેમાંથી એક ને ન હોય તો તે કાણો કહેવાય અને બન્ને ન હોય તો તેને આંધળો કહેવામાં આવે છે.

અન્ધતામિશ્રમ્—અણિનાદિગુણસમ્પત્તૌ દ-
દ્યાનુશ્રવિકવિષયપ્રત્યુપસ્થાને ચ કલ્પાન્તે સર્વમેતન્ન-
દુક્ષ્યતીતિ ચત્ત્વાસસ્તદન્ધતામિશ્રમ્ । અણિમા
વગેરે સિદ્ધિઓ તથા આ લોકના અને પર-
લોકના વિષયો પ્રાપ્ત થયા છતાં પણ કલ્પને
અંતે તે સધળાં નાશ પામશે એવો જે ત્રાસ
તેને અંધતામિશ્ર કહે છે. ૨. પાંચ પર્વવાળી
અવિદ્યાનું પાંચમું પર્વ-અભિનિવેશ-તેજ અંધ-
તામિશ્ર છે. અવિદ્યાદિ પાંચ ક્લેશ એજ
અવિદ્યાનાં તમ આદિક પાંચ પર્વ કહેવાય છે.

અન્ધોમિશ્રુ:—(મિશ્રુષ્ટકમ્ એ શબ્દ
બુઝો.)

અન્નમયકોશ:—માતૃપિતૃમુક્તાનજશુકશો-
ણિતકાર્ય સ્થૂલશરીરમ્ । માતા અને પિતાએ
બાંધેલા અન્નમાંથી ઉપજેલા રક્ત તથા
વીર્યનું કાર્ય જે સ્થૂલ શરીર તે અન્નમયકોશ.

અન્નસપ્તકમ્—ત્રીહ્યાદિકં તથા દર્શપૂર્ણમા-
સાવથો મન: । પ્રાણા: ક્ષીરં ચ વાક્ ચૈવ સ્યા-
દન્તં સપ્તધા મતમ્ ॥૧॥ (૧) ડાંગર વગેરે
ધાન્ય, (૨) દર્શ યજ્ઞ, (૩) પૌર્ણમાસ યજ્ઞ,
(૪) મન, (૫) પ્રાણ, (૬) દૂધ, અને (૭)
વાણી, એ સાત પ્રકારનાં અન્ન કહેવાય
છે. તેમાંથી:—

(૧) ડાંગર વગેરે મનુષ્યોનું સાધારણ
અન્ન છે.

(૨)-(૩) દર્શ અને પૌર્ણમાસ એ બે
દેવોનું અન્ન છે.

(૬) દૂધ એ વાહરડાં વગેરે પશુઓનું
અન્ન છે.

(૪-૫-૭) મન, વાણી, અને પ્રાણ, એ
ત્રણ આત્માનું અન્ન છે.

અન્યતમ:—(વ્યાકરણે) અનેકમધ્યે નિર્ધા-
રિતૈક: । અનેકમાંથી જે એકનો નિશ્ચય કર્યો
હોય તે.

૨. (ન્યાયમતે) અનેકભેદાવચ્છિન્નપ્રતિ-
યોગિતાકભેદ: । અનેક ભેદથી અવચ્છિન્ન પ્રતિ-
યોગીપણાવાળો ભેદ,

૩. સ્વેતરચાવત્પ્રતિયોગિભેદવત્ત્વમન્યતમત્વમ્ ।
પોતાનામાંથી અન્ય તમામ પ્રતિયોગીના ભેદ-
વાળું તે અન્યતમ.

૪. તદ્વિન્નત્વે સત્તિ તદ્વિન્નત્વે સત્તિ તદ્વિ-
ન્નમિન્નત્વમ્ । યથા ઘટપટગૃહાન્યતમ: । જેમ, ઘટ,
પટ અને ઘર, એમાંનું અન્યતમ. એટલે ઘટથી
ભિન્ન તથા પટથી ભિન્ન હોઈને ઘરથી પણ
ભિન્ન એવું ભિન્નત્વ. અર્થાત્ એ ત્રણમાંનું
એક એવો અર્થ છે.

અન્યતર:—(વ્યાકરણમાં) બેમાંથી જે
એકનો નિશ્ચય કર્યો હોય તે.

૨. (ન્યાયમાં) દ્વયાવચ્છિન્નપ્રતિયોગિકભેદ: ।
બેપણાથી અવચ્છિન્ન એવા પ્રતિયોગીનો ભેદ.

૩. ભેદદ્વયાભાવત્ત્વમન્યકરત્વમ્ । બે (બન્ને)
ભેદના અભાવવાળું તે અન્યતર.

૪. એતદ્વિન્નત્વે સત્યેતદ્વિન્નત્વે યસ્તદ્વિન્ન-
ત્વમ્ । આનાથી ભિન્નપણું હોઈને જે આનાથી
પણ ભિન્ન હોય, તેનું ભિન્નપણું તે અન્યત-
રત્વ. જેમ ઘટ અને પટમાંથી અન્યતર, એટલે
ઘટથી ભિન્ન હોઈને તેનાથી ભિન્ન જે પટ
તેનું ભિન્નપણું. મતલબ કે ઘટથી ભિન્ન એવા
પટનું ભિન્નત્વ ઘટમાં રહે છે, અને પટથી
ભિન્ન એવા ઘટનું ભિન્નત્વ પટમાં રહે છે,
માટે એ ભિન્નપણું તે અન્યતરત્વ છે.

૫. તદ્વિન્નત્વે સત્તિ તદ્વિન્નમિન્નત્વમ્ ।
તેનાથી ભિન્ન હોઈને, તેનાથી ભિન્નનું જે
ભિન્નત્વ, છે અન્યતરત્વ. (ઉપર લખેલા
ખુલાસા પ્રમાણે જ સમજી લેવાનું છે.)

અન્યતરકર્મજાધિમાગ:—જે વિભાગ
એક દ્રવ્યની ક્રિયાવડે જન્ય હોય તે. જેમ-
નિષ્ક્રિય પર્વતમાં રહેલા પક્ષીની ક્રિયા વડે

પક્ષીનો તે પર્વતથી વિભાગ થાય છે, તે અન્ય-
તર કર્મજ વિભાગ કહેવાય.

૨. ક્રિયાભાવવત્સમવેતત્વે સત્તિ ક્રિયાવત્સ-
મવેતવિભાગ: અન્યતરકર્મજવિભાગ: । જે વિભા-
ગત્વજનક ક્રિયાના અભાવવાળા દ્રવ્યમાં સમ-
વેત હોય છે, તથા સ્વજનક ક્રિયાના અભાવ-
વાળા દ્રવ્યમાં સમવેત હોય છે, તે વિભાગ
અન્યતરકર્મ જ વિભાગ કહેવાય છે. જેમ-
પક્ષીની ક્રિયા વડે ઉત્પન્ન થયેલો તે પક્ષીનો
પર્વતથી વિભાગ-પક્ષી અને પર્વતનો વિભાગ-
સ્વજનક પક્ષીની ક્રિયાના અભાવવાળા પર્વ-
તમાં પણ સમવાય સંબંધથી રહેલો છે, તથા
ક્રિયાવાળા પક્ષીમાં પણ સમવાય સંબંધથી
રહેલો છે; માટે તે પક્ષી પર્વતનો વિભાગ
અન્યતર કર્મજ વિભાગ કહેવાય છે.

અન્યતરકર્મજસંયોગ:—જે સંયોગ
એક દ્રવ્યની ક્રિયાવડે જન્ય હોય છે, તે
અન્યતર કર્મજ સંયોગ કહેવાય છે. જેમ-પર્વ-
તની સાથે જે બાજ પક્ષીનો સંયોગ છે તે
કેવળ બાજ પક્ષીની ક્રિયા વડે જન્ય છે, માટે
બે સંયોગ અન્યતર કર્મજ સંયોગ છે.

૨. ક્રિયાભાવવત્સમવેતત્વે સત્તિ ક્રિયાવત્સ-
મવેત સંયોગ: અન્તરકર્મજ સંયોગ: । જે સંયોગ
સ્વજનક ક્રિયાના અભાવવાળા દ્રવ્યમાં સમ-
વાય સંબંધે કરીને રહે છે; તથા સ્વજનક
ક્રિયાવાળા દ્રવ્યમાં સમવાય સંબંધે કરીને
રહે છે, તે સંયોગ અન્યતર કર્મજ સંયોગ
કહેવાય છે. જેમ બાજ પક્ષીની ક્રિયા વડે
જન્ય તે બાજ પક્ષીનો પર્વત સાથે સંયોગ
છે. એ પક્ષીપર્વતનો સંયોગ સ્વજનક
ક્રિયાના અભાવવાળા પર્વતમાં સમવાય સંબં-
ધથી રહેલો છે; અને સ્વજનક ક્રિયાવાળા
પક્ષીમાં પણ સમવાય સંબંધથી રહેલો છે.
માટે એ સંયોગ અન્યતર કર્મજ સંયોગ છે.

અન્યથાખ્યાતિ:—અન્યાકારજ્ઞાનસ્યાલભ્વ-
નમ્ । મૂળ પદાર્થનું અન્ય પદાર્થ રૂપે જ્ઞાન
થવાનું જે આલંબન તે અન્યથાખ્યાતિ.

૨. (ભાટ અને વૈશેષિકના મતમાં) તદમાવવતિ તત્પ્રકારકમાનમ્ । જે પદાર્થનો જેમાં અભાવ છે, તે પદાર્થમાં તે પ્રકારનું ભાન થવું તે.

૩. (નૈયાયિક મતમાં) ‘છીપમાં રૂપું દેખાય છે’ એ દષ્ટાન્તમાં જોનારનાં દોષયુક્ત નેત્રને લીધે છીપને જોઈને પૂર્વે જોયેલા રૂપાનો સ્મૃતિરૂપ સંસ્કાર જગત થઈને પાસેની છીપમાં તે રૂપા રૂપે દેખાય છે, અર્થાત્ સ્મૃતિ-જ્ઞાનના વિષયભૂત રજત (રૂપા) નો રજતત્વ ધર્મ તે પુરોવર્તિ (મોઢા આગળ પડેલી) છીપમાં ‘આ રૂપું છે.’ એ પ્રકારે દેખાય છે. એનું નામ અન્યથાપ્તિ છે.

અન્યથાનુપપત્તિ—સ્વાભાવપ્રયોજ્યાસમ્ભવઃ । વસ્તુના પોતાના અભાવથી બીજી કોઈ વસ્તુનો અસંભવ જણાતો હોય ત્યારે તે અસંભવને અન્યથાનુપપત્તિ કહે છે; જેમ અગ્નિના અભાવથી ધૂળનો અસંભવ છે માટે એ અસંભવ એ અન્યથાનુપપત્તિ છે.

અન્યથાનુપપત્તિદોષ—આ અર્થાપત્તિ પ્રમાણના એક દોષનું નામ છે. દિવસે ભોજન નહિ કરનાર દેવદત્તનું રાત્રિભોજન વિના પુષ્ટત્વ ઘટતું નથી, માટે તે ઘટાવવાને રાત્રિ-ભોજન રૂપ અર્થાન્તરની કલ્પના કરવામાં આવે છે, એ અર્થાપત્તિનું દષ્ટાન્ત છે. એમાં પુષ્ટત્વ ઘટતું નથી એટલે પુષ્ટત્વ ઉત્પન્ન થતું નથી, એમ શાસ્ત્રીય ભાષામાં કહી શકાય. રાત્રિભોજન વિના અન્યથા પુષ્ટત્વ ઉત્પન્ન ન થતું હોય, તોજ એને નિર્દોષ અર્થાપત્તિ કહી શકાય; પણ જો રાત્રિભોજન વિના અન્યથા પણ પુષ્ટત્વ ઉત્પન્ન થતું હોય તો તેને અર્થાપત્તિ પ્રમાણ કહેવું એ દોષ છે; માટે અર્થાપત્તિ પ્રમાણ એવું હોવું જોઈએ કે, જે અનુપપદ્યમાન અર્થના જ્ઞાન ઉપરથી જે ઉપપદ્યમાન અર્થની કલ્પના કરવાની હોય તે અર્થાન્તર અન્યથા ઉપપન્ન થઈ શકે નહિ. આ નિર્દોષ અર્થાપત્તિનું દષ્ટાન્ત કહું: હવે સદોષ અર્થાપત્તિ માટે એક બીજું દષ્ટાન્ત લેઈએ. અ ની આંખો રાત્રી જોઈને વ એ અર્થા

પત્તિ પ્રમાણથી કહેવા માંડ્યું કે, અ ની રાત્રી આંખ રાતના ઉજાગરા સિવાય ઉત્પન્ન થતી નથી માટે તેણે રાત્રે ઉજાગરા કર્યો હોવો જોઈએ. આ અર્થાપત્તિ પ્રમાણ ‘અન્યથાનુપપત્તિ’ દોષવાળું છે. કેમકે ઉજાગરા સિવાય નેત્રાભિપ્રયદ રોગથી પણ આંખો રાત્રી થાય છે.

અન્યથાસિદ્ધ—કારણસામગ્રીવાદ્યત્વમ્ । જે કાર્ય અનવા માટે જેટલી કારણ સામગ્રી હોવી જોઈએ, તેનાથી જે વસ્તુ ભિન્ન હોય છે (છતાં કારણ રૂપ જણાતી હોય) તે વસ્તુ તે કાર્યમાં અન્યથાસિદ્ધ કહેવાય છે. અર્થાત્ કોઈ કાર્યનું જે પ્રત્યક્ષ કારણ ન હોય પણ પરંપરાથી કારણ હોય તે અન્યથાસિદ્ધ કારણ કહેવાય છે. અથવા—

૨. જે પદાર્થ વિદ્યમાન ન છતાં પણ કાર્ય ઉત્પન્ન થાય છે, તે પદાર્થ કાર્યનું કારણ કહેવાતો નથી પણ ‘અન્યથાસિદ્ધ’ કહેવાય છે. જેમ-ઘટ રૂપ કાર્યમાં માટી વહી લાવનારો ગધેડો વગેરે અન્યથાસિદ્ધ (કારણ) કહેવાય છે.

અન્યથાસિદ્ધપ્રકારા—અન્યથાસિદ્ધ પદાર્થ પાંચ પ્રકારના હોય છે. તેનીયે પ્રમાણ—

૧. **પ્રથમ અન્યથાસિદ્ધ**—જે કાર્યની પ્રતિ કારણનું પૂર્વવૃત્તિપણું જે રૂપે કરીને ગ્રહણ કરવામાં આવે છે, તે કાર્યની પ્રતિ તે રૂપ અન્યથાસિદ્ધ હોય છે. જેમ-ઘટાદિ રૂપ કાર્યની પ્રતિ દંડ ચક્રાદિ રૂપ કારણનું પૂર્વવૃત્તિપણું દંડત્વ, ચક્રત્વ, આદિ રૂપેજ ગ્રહણ કરાય છે, માટે તે દંડત્વ, ચક્રત્વ, આદિક ધર્મ ઘટની પ્રતિ અન્યથાસિદ્ધ કહેવાય છે. એ રીતે જે જે કાર્યની પ્રતિ જે જે કારણનું જે જે રૂપે પૂર્વવૃત્તિપણું ગ્રહણ કરવામાં આવે તે તે કાર્યની પ્રતિ તે તે રૂપ અન્યથાસિદ્ધ કહેવાય.

૨. **દ્વિતીય અન્યથાસિદ્ધ**—જે કાર્યની પ્રતિ જે પદાર્થનો સ્વતંત્ર અન્વય વ્યતિરેક થઈ શકતો નથી, પણ પોતાના કારણને લેઈને

જ અન્વય વ્યતિરેક ગ્રહણ કરાય છે તે પદાર્થ પણ તે કાર્ય પ્રતિ અન્યથાસિદ્ધ હોય છે. જેમ-ઘટાદિક કાર્યો પ્રતિ દંડાદિક કારણોના રૂપસ્પર્શાદિક ગુણોનો સ્વતંત્ર અન્વય વ્યતિરેક થતો નથી, અર્થાત્-રૂપ હોય તો ઘડો હોય; રૂપ ન હોય તો ઘડો પણ ન હોય; એવો અન્વય વ્યતિરેક થતો નથી-પણ તે રૂપ-સ્પર્શાદિક ગુણોના કારણભૂત જે દંડાદિક છે તે દંડાદિકનું ગ્રહણ કરીનેજ તે રૂપસ્પર્શાદિક ગુણોનો અન્વયવ્યતિરેક તે ઘટાદિક પ્રતિ ગ્રહણ કરાય છે; અર્થાત્-દંડરૂપ હોય તો ઘડો હોય; દંડરૂપ ન હોય તો ઘડો પણ ન હોય; એ પ્રકારે દંડાદિક કારણોનો અંગીકાર કરીને જ તે રૂપ સ્પર્શાદિક ગુણોનો અન્વયવ્યતિરેક ગ્રહણ કરાય છે-માટે તે દંડાદિક કારણોના રૂપસ્પર્શાદિક ગુણ તે ઘટાદિક કાર્યો પ્રતિ અન્યથાસિદ્ધ કહેવાય છે.

૩. **તૃતીય અન્યથાસિદ્ધ**—જે પદાર્થનું પ્રથમ અન્ય કોઈ કાર્ય પ્રતિ પૂર્વવૃત્તિપણું ગ્રહણ કરાયા પછી જે કાર્યની પ્રતિ પૂર્વવૃત્તિપણું ગ્રહણ કરાય છે, તે પદાર્થ પણ તે કાર્યની પ્રતિ અન્યથાસિદ્ધ કહેવાય છે. અર્થાત્ જે પદાર્થ પ્રથમ એક કાર્યનું કારણ થયા પછીજ બીજા કાર્યનું કારણ ગણાતો હોય તે પદાર્થ તે બીજા કાર્યનું અન્યથાસિદ્ધ કારણ કહેવાય છે. જેમ-‘આકાશ એ ઘટરૂપ કાર્યપ્રતિ અન્યથાસિદ્ધ છે. અહીં, આકાશમાં શબ્દગુણનું સમવાયી કારણપણું છે, એજ તે આકાશમાં આકાશત્વ છે. એવા આકાશત્વ રૂપવડે તે આકાશનું ઘટાદિક પ્રતિ પૂર્વવૃત્તિપણું કહેવું જોઈએ; પણ તે આકાશનું પ્રથમ શબ્દ ગુણની પ્રતિ પૂર્વવૃત્તિપણું ગ્રહણ કરાયા પછીજ ઘટાદિક પ્રતિ પૂર્વવૃત્તિપણું ગ્રહણ કરાશે, માટે એ આકાશને ઘટાદિક પ્રતિ અન્યથાસિદ્ધ છે.

૪. **ચતુર્થ અન્યથાસિદ્ધ**—જે પદાર્થનું જે કાર્યના જનક પ્રતિ પૂર્વવૃત્તિપણું ગ્રહણ

કરાયા પછી જે કાર્યની પ્રતિ પૂર્વવૃત્તિપણું ગ્રહણ કરાય છે, તે પદાર્થ પણ તે કાર્યપ્રતિ અન્યથાસિદ્ધ કહેવાય છે. અર્થાત્ જે પદાર્થ કાર્યનો જનક હોય, તે પદાર્થની પણ જે પૂર્વવૃત્તિ હોય, તે પૂર્વવૃત્તિ તે કાર્ય પ્રતિ અન્યથાસિદ્ધ કહેવાય છે. જેમ-ઘટરૂપ કાર્યની પ્રતિ કુલાલ (કુંભાર) નો પિતા અન્યથાસિદ્ધ હોય છે. કેમકે કુલાલના પિતાનું ઘટરૂપ કાર્યના જનક કુલાલરૂપ પુત્રની પ્રતિ પ્રથમ પૂર્વવૃત્તિત્વ ગ્રહણ કરાયા પછી તે ઘટરૂપ કાર્યની પ્રતિ પૂર્વવૃત્તિપણું ગ્રહણ કરાય છે. માટે કુલાલ પિતૃત્વરૂપે તો તે કુલાલનો પિતા ઘટરૂપ કાર્યની પ્રતિ અન્યથાસિદ્ધ છે. અને કુલાલત્વરૂપે તો તે કુલાલનો પિતા તે ઘટનું કારણજ કહેવાય.

૫. **પંચમ અન્યથાસિદ્ધ**—જે કાર્યની પ્રતિ જે કારણ નિયમથી પૂર્વવૃત્તિરૂપે સિદ્ધ છે, તે કારણથી ભિન્ન પદાર્થ (કદાચ કારણ-રૂપ થયા હોય તોપણ) પણ તે કાર્યની પ્રતિ અન્યથાસિદ્ધ કહેવાય છે. જેમ ઘટરૂપ કાર્યની પ્રતિ નિયમથી પૂર્વવૃત્તિત્વરૂપે સિદ્ધ એવાં જે દંડ, ચક્ર, કુલાલાદિક કારણ છે, તે કારણથી ભિન્ન જે રાસ (ગધેડું), કુલાલ પત્ની આદિ પણ ઘટરૂપ કાર્યની પ્રતિ અન્યથાસિદ્ધજ હોય છે.

અન્યથાસિદ્ધિ—અવશ્યકસ્મનિયતપૂર્વવર્ત્તિન એવ કાર્યસમ્ભવે તદ્ભિન્નત્વમન્યથાસિદ્ધિઃ । કાર્યની ઉત્પત્તિથી નિયમે કરીને પૂર્વે હોનાર, તથા અવશ્ય કરીને પ્રાપ્ત, એવાં જે કારણો છે, તે કારણોથીજ તે કાર્યની ઉત્પત્તિનો સંભવ હોવા છતાં તે કારણોથી જે ભિન્નપણું તેનું નામ ‘અન્યથાસિદ્ધિ’ છે. જેમ-અવશ્ય કરીને પ્રાપ્ત તથા નિયત પૂર્વવૃત્તિ એવાં જે દંડ-ચક્રાદિક કારણો છે, તે દંડચક્રાદિક કારણો વડેજ ઘટરૂપ કાર્યની ઉત્પત્તિ સંભવી શકે છે. એવા દંડાદિક કારણોથી ભિન્નપણું તે દંડરૂપ (દંડનું રૂપ), દંડત્વ, રાસભ, આદિકમાં છે.

એજ તે દંડપાદિકમાં અન્યથાસિદ્ધ છે. તથા એવી અન્યથાસિદ્ધિવાળાં હોવાથી તે દંડરૂપ, દંડત્વ, રાસભ, આદિ અન્યથાસિદ્ધિ કહેવાય છે.

૨. કાર્યાવ્યવહિતપૂર્વવર્તિત્વે સતિ કાર્યાનુ-
ત્પાદકત્વમ્ । કાર્યથી અન્યવહિત (અંતરાય
વગરના) પૂર્વકાળમાં હોવા છતાં પણ કાર્યનું
અનુત્પાદકપણું તે અન્યથાસિદ્ધિ.

અન્યથૈવોપપત્તિઃ—વૈષ્ણવોનોપપત્તિસામ્યમ્ ।
બીજી રીતે પણ—ઉલટી રીતે પણ—ઉપપત્તિ
થતીજ હોય એવો અર્થોપપત્તિ પ્રમાણનો દોષ.
જેમ તે છીંપમાં રૂપું દેખાય છે તે સદસદ્
વિલક્ષણ અનિર્વચનીય ખ્યાતિ છે, એમ
વેદાન્તીઓ કહે છે. ત્યાં ડ્રોઈ વાદી એવું અર્થો-
પત્તિ પ્રમાણ લાવે કે, છીંપમાં જે રંગ છે
તે સત્થી વિલક્ષણ છે માટે નૃશંગ (માણસનાં
માથાનાં શીંગડાં) ની પેડે અસત્ હોવાથી
ખ્યાતિજ અનતી નથી; અને અસત્થી વિલક્ષણ
હોવાથી અક્ષની પેડે અઆધિત હોવાથી આધ
અતી શકતો નથી. અન્નેથી વિલક્ષણ હોય તો
ખ્યાતિ અને આધ અન્નેય આવતાં નથી.
ત્યારે વેદાન્તી કહેશે કે તમારા કહેવાથી
વિપરીત ઉપપત્તિ થઈ શકે છે, એટલે સદસદ્
વિલક્ષણત્વરૂપ અનિર્વચનીય ખ્યાતિ અતી
શકે છે, માટે તમારું અર્થોપત્તિ પ્રમાણ અન્ય-
થૈવોપપત્તિ દોષવાળું છે.

અન્યયોગવ્યવચ્છેદઃ—જેમ પાર્થ એવ
ધનુર્ધરઃ । અર્જુનજ ધનુષ્યધારી છે. અહીં
અર્જુન સિવાય બીજો ધનુર્ધારી નથી એમ
કહીને એવ (જ) પદવડે તેનો વ્યવચ્છેદ કર્યો છે.

અન્યોન્યમ્—ક્રિયાવ્યતિહારવિષયત્વમ્ ।
ક્રિયાના વ્યતિહાર (વિનિમય-અદ્વેષોપદેશો)-
નું જે વિષયપણું તે અન્યોન્ય કહેવાય છે.
જેમ ‘અન્યોડન્યં તાઢયતઃ ।’ તે બે જણ એક
બીજાને મારે છે. એમાં તાડનક્રિયાનો વ્યતિહાર
સ્પષ્ટ છે.

અન્યોડન્યાધ્યાસઃ—અન્યોન્યસ્મિન્નન્યોડ
ન્યતાવાત્મ્યાધ્યાસઃ । એક બીજામાં એક બીજાના

તાદાત્મ્યનો અધ્યાસ જેમ, જીવને દેહ માનવો
અને દેહને જીવ માનવો તે.

અન્યોડન્યામાવઃ—તાદાત્મ્યસમ્બન્ધાવચ્છિન્ન-
પ્રતિયોગિતાકોડમાવોડન્યોડન્યામાવઃ । જે અભા-
વની પ્રતિયોગિતા તાદાત્મ્ય સંબંધ વડે
અવચ્છિન્ન હોય છે તે અભાવ અન્યોન્યાભાવ
કહેવાય છે. જેમ—ઘડો એ પટ નથી, એવી
પ્રતીતિ ક્ષોષ્ટાને થાય છે. એ પ્રતીતિથી પટ
વિષે પટના ભેદરૂપ અન્યોન્યાભાવ પ્રતીત
થાય છે. એ પ્રતીતિથી ઘટ વિષે પટના ભેદ-
રૂપ અન્યોન્યાભાવ પ્રતીત થાય છે. હવે ઘરમાં
રહેલા અન્યોન્યાભાવનો પ્રતિયોગી પટ છે.
તે પટમાં રહેલી જે અન્યોન્યાભાવની પ્રતિ-
યોગિતા છે, તે પ્રતિયોગિતા તાદાત્મ્ય સંબંધે
કરીને અવચ્છિન્ન છે. (અભેદ નામે જે
સ્વરૂપસંબંધ વિશેષ છે, તેને તાદાત્મ્ય સંબંધ
કહે છે.) માટે ‘ઘટ એ પટ નથી’ એ પ્રતીતિ
વડે તે ઘટમાં જે તાદાત્મ્ય સંબંધાવચ્છિન્ન
પ્રતિયોગિતાવાળો એવો પટનો અભાવ પ્રતીત
થાય છે. તે અભાવ અન્યોન્યાભાવ કહેવાય
છે. એ અન્યોન્યાભાવને ‘ભેદ’ પણ કહે છે.

૨. જે અભાવ પોતાના પ્રતિયોગીના
સમાનાધિકરણમાં રહે છે, અથવા જે અભાવનું
તાદાત્મ્યજ તેનું પ્રતિયોગી હોય છે, તે અભાવ
અન્યોન્યાભાવ કહેવાય છે; જેમ—પૃથ્વી વગેરેમાં
ઘટનો અન્યોન્યાભાવરૂપ ભેદ છે, તે અભાવ
ઘટ વિષમાન હોય તોપણ રહેશે હોય છે,
માટે તે પ્રતિયોગી સમાનાધિકરણ કહેવાય છે.

૩. સ્વગ્રહસાપેક્ષગ્રહસાપેક્ષગ્રહકત્વમ્ । પોતાના
જ્ઞાનની અપેક્ષા રાખનાર જે જ્ઞાન, તેની
અપેક્ષા રાખનાર જે જ્ઞાન, તે જેના વિષે
હોય, તે અન્યોન્યાભાવ. જેમ—મહિપથી
ભિન્નત્વ તે ગોત્વ છે, અને ગાયથી ભિન્નત્વ
તે મહિપત્વ છે, એવું લક્ષણ થયું; એમાં
ગોત્વનું જ્ઞાન થવાને મહિપત્વ જ્ઞાનની અપેક્ષા
છે અને મહિપત્વ જ્ઞાનને માટે ગોત્વ જ્ઞાનની
અપેક્ષા છે.

૪. (વેદાન્તમતે) સ્વજ્ઞાનવીનકક્ષતિત્વમ્ ।
પોતાના જ્ઞાનને અધીન જેનું જ્ઞાન છે, તેનું
જ્ઞાન હોવાપણું.

અન્યોડન્યાશ્રયઃ—પોતાની ઉત્પત્તિ તથા
સ્થિતિ વિષે જે પરસ્પરની અપેક્ષા તે.

અન્વયઃ—પરસ્પરમર્થોગમઃ । પરસ્પર અર્થની
પ્રાપ્તિ.

૨. વાક્યમાં ક્રિયાનુસારી શબ્દોનો
સંબંધ ક્રમ.

૩. સ્વસત્તાનિયતસત્તાવત્કાર્યસમ્બન્ધઃ । એક
પ્રદાર્થની પોતાની સત્તાની સાથે નિયમે કરીને
જેની સત્તા હોય એવા કાર્યનો સંબંધ
તે અન્વય.

૪. ચત્સત્ત્વે ચત્સત્ત્વમન્વયઃ । એક વસ્તુ
હોય ત્યાં બીજી વસ્તુનું નિયમે કરીને હોવું તે.

૬. હોવાપણા રૂપ સંબંધ. જેમ—અત્રતમાં
સ્થૂલ શરીરના, સ્વપ્નમાં સૂક્ષ્મ શરીરના, અને
સુષુપ્તિમાં કારણ શરીરના સાક્ષી તરિકે આત્માનો
(ત્રણે અવસ્થાઓમાં) અન્વય છે.

અન્વયદષ્ટાન્તઃ—સાધ્યવ્યાપ્ત સાધનં યત્ર
પ્રદર્શયંતે સઃ । સાધ્યથી સાધન વ્યાપ્ત છે એવું
બધાં બતાવવામાં આવે છે તે. જેમ—અગ્નિ
સાધ્ય છે, તેના વડે સાધન જે ધૂમ તે વ્યાપ્ત
છે, એવું મહાનસમાં (રસોડામાં) બતાવવામાં
આવે છે, માટે ‘રસોડું’ એ અન્વય દષ્ટાન્ત છે.

અન્વયવ્યાતરેકિ અનુમાનમ્—સત્પક્ષ
વિપક્ષોડન્યવ્યવ્યતિરેકી । જે અનુમાનમાં સપક્ષ
અને વિપક્ષ બન્ને વિષમાન હોય તે અનુ-
માન અન્વયવ્યતિરેકી કહેવાય છે; જેમ
‘પર્વતોવહિમાન્ ધૂમવત્વાત્ ।’ ‘પર્વત અગ્નિવાળો
છે, ધૂમાડાવાળો હોવાથી’ આ પ્રસિદ્ધ અનુ-
માન છે. તેમાં પાકશાળા એ અગ્નિરૂપ સાધ્ય-
નાળા હોવાથી સપક્ષ છે; અને પાણીનો ધરો
અગ્નિરૂપ સાધ્યના અભાવવાળો હોવાથી
વિપક્ષ છે. એવી રીતે સપક્ષ તથા વિપક્ષવાળું
હોવાથી એ પ્રસિદ્ધ અનુમાન અન્વય વ્યતિરેકી
કહેવાય છે.

૨. જે અનુમાનના સાધ્ય તથા હેતુનો
તથા બીજા અભાવોનો બીજા જગ્યાએ સહચાર
દેખાતો હોય તે. જેમ ‘પર્વત અગ્નિવાળો છે,
ધૂમાડાવાળો હોવાથી.’ આ અનુમાનમાં
અગ્નિરૂપ સાધ્યનો તથા ધૂમરૂપ હેતુનો રસો-
ડામાં સહચાર જોવામાં આવે છે, અને પાણીના
ધરામાં તે બન્નેનો અભાવ જોવામાં આવે છે;
માટે એ અનુમાન અન્વયવ્યતિરેકી છે.

અન્વયવ્યાતરેકિ લિઙ્ગમ્—અન્વયવ્યતિરેક-
વ્યાપ્તિમલ્લિઙ્ગં અન્વયવ્યતિરેકી । જે લિંગ (હેતુ)
સાધ્યની અન્વયવ્યાપ્તિવાળું હોય છે તથા
વ્યતિરેક વ્યાપ્તિવાળું પણ હોય છે, તે લિંગ
અન્વયવ્યતિરેકી કહેવાય છે. જેમ—‘પર્વતો
વહિમાન્ ધૂમવત્વાત્’ આ પ્રસિદ્ધ અનુમાનમાં
ધૂમરૂપ લિંગ વહિરૂપ સાધ્યની અન્વય વ્યાપ્તિ-
વાળું છે તથા વ્યતિરેક વ્યાપ્તિવાળું પણ છે,
માટે તે અન્વયવ્યતિરેકી કહેવાય.

એ અન્વયવ્યતિરેકી લિંગ પોતાના
સાધ્યની સિદ્ધિ પાંચ રૂપે વિશિષ્ટ હોઈને કરે
છે. તે પાંચરૂપ આ પ્રમાણે છે:—(૧) પક્ષ-
ધર્મત્વં, (૨) સપક્ષેસત્ત્વં, (૩) વિપક્ષાદ્વ્યાવૃત્તિઃ,
(૪) અઆધિતવિષયત્વં, અને (૫) અસત્
પ્રતિપક્ષત્વં. જેમ—ધૂમરૂપ હેતુમાં પર્વતાદિરૂપ
પક્ષ વિષે વૃત્તિત્વરૂપ (૧) પક્ષ ધર્મત્વ છે;
તથા મહાનસાદિરૂપ સપક્ષ વિષે વૃત્તિત્વરૂપ (૨)
સપક્ષેસત્ત્વ પણ છે; તથા હ્રદ (પાણીનો ધરો)
રૂપ વિપક્ષ વિષે અવૃત્તિત્વરૂપ (૩) વિપક્ષથી
વ્યાવૃત્તિ પણ છે. જેનો સાધ્યરૂપ વિષય
(અગ્નિ) આધિત નથી

એવો જે હેતુ તે ‘અઆધિત વિષય’ કહે-
વાય; એવું (૪) અઆધિત વિષયત્વ પણ ધૂમરૂપ
હેતુમાં રહેલું છે. સાધ્યના અભાવનો સાધક
જે બીજો હેતુ તે ‘સત્પ્રતિપક્ષ’ કહેવાય.
એવો સત્પ્રતિપક્ષ જે હેતુને હોતો નથી તે
‘અસત્પ્રતિપક્ષ’ કહેવાય. એવું (૫) અસ-
ત્પ્રતિપક્ષત્વ પણ ધૂમરૂપ હેતુમાં છે; માટે એ
ધૂમરૂપ અન્વયવ્યતિરેકી લિંગ ઉક્ત પાંચે રૂપે
કરીને વિશિષ્ટ છે.

અવચ્છેદકધર્મ:—વ્યાવર્તકધર્મ—હૃદ્યાંધ-
નાર કે મર્યાદિત કરનાર ધર્મ. જેમ-
ગંધવત્ત્વ લક્ષણની લક્ષ્યતા પૃથ્વીમા રહેલી
છે. તે લક્ષ્યતાને બીજાથી ભિન્ન કરી પોતા-
માંજ રાખનાર પૃથ્વીત્વ ધર્મ છે, માટે પૃથ્વીત્વ
એ પૃથ્વીનો અવચ્છેદક ધર્મ છે. અથવા,

૨. જે ધર્મ જે ધર્મના ન્યૂન દેશમાં
અથવા અધિક દેશમાં નથી રહેતો પણ
સમાન દેશમાં રહે છે, તે ધર્મ તે ધર્મનો
અવચ્છેદક ધર્મ કહેવાય છે. જેમ, ગંધવત્ત્વ
ધર્મ પૃથ્વીત્વ ધર્મથી ન્યૂન કે અધિક દેશમાં
ન રહેતાં પૃથ્વીત્વ ધર્મના સમાન દેશમાં રહે
છે, માટે ગંધવત્ત્વ એ પૃથ્વીત્વ ધર્મનું
અવચ્છેદક છે, (ન્યા. પ્ર.)

અવતરણિકા—ગ્રન્થપ્રસ્તાવાર્થ પ્રથમસુપેદ-
ઘાત:। ગ્રંથના વિષયનો આરંભ કરવા માટે
પ્રથમ જે ઉપોદ્ઘાત કરવો તે.

અવતાર:—દેવાનામંશાવેશવશેન પ્રાદુર્ભાવ:
દેવો પોતાના અંશના આવેશ વડે પ્રકટ
થાય છે તે.

૨. ઝક્રુષ્ટાવસ્થાત્યાગિત્વે સતિ નિક્રુષ્ટા-
વસ્થા ગ્રહણમ્। ઉત્કૃષ્ટ અવસ્થાનો ત્યાગ કર્યા
વગર નિકૃષ્ટ અવસ્થા ગ્રહણ કરવી તે.

૩. સ્વાદ્યારચિત્ત્વે સત્યમૌતિકશરીરત્વે સતિ
સાધ્વસાધુસુખદુઃખહેતુત્વમ્। જેનું શરીર પોતાના
અદૃષ્ટી અંધારું ન હોય તથા ભૂતોથી
ખતેલું પણ ન હોય, એમ છતાં સાધુઓને
સુખનો હેતુ છે તથા અસાધુઓને જે દુઃખનો
હેતુ છે, એવું શરીર ધારણ કરવાપણું તે
અવતાર.

અવતારધારણત્વમ્—एकाकारावगाहि-
ज्ञानत्वम्। જે જ્ઞાનનો આકાર એક જ છે.
અર્થાત્ નિર્ણયાત્મક જ્ઞાનને વિષય કરવાપણું
(નિશ્ચયાત્મકત્વ.)

અવયવ:—द्रव्यसमवायिकारणमवयव:
દ્રવ્યનું જે સમવાયિ કારણ હોય તેને અવયવ

કહે છે. જેમ—તંતુએ પટરૂપ દ્રવ્યનું સમવાયિ
કારણ છે; કપાલ એ ઘટરૂપ દ્રવ્યનું સમવાયિ
કારણ છે; હાથ, પગ વગેરે શરીરરૂપ દ્રવ્યનું
સમવાયિ કારણ છે; માટે તંતુ, કપાલ, વગેરે
અવયવ કહેવાય છે.

૨. समुदायांशरूपोऽवयवः। समुदायना
અંશરૂપ જે હોય તે અવયવ કહેવાય.

૩. अवच्छिन्नत्वपरिमाणवानवयवः। मर्यादित
પરિણામવાળો પદાર્થ તે અવયવ.

૪. द्वारंममकद्रव्यत्वम्। कार्यं द्रव्यतो
આરંભ કરનારું દ્રવ્ય તે અવયવ.

અવયવત્રયમ્—અનુમાનમાં પ્રતિજ્ઞા, હેતુ,
અને ઉદાહરણ એ ત્રણ અવયવો હોય છે;
અથવા ઉદાહરણ, ઉપનય, અને નિગમન,
એ ત્રણ અવયવો હોય છે. એમાંના કોઈપણ
ત્રણને ‘અવયવત્રય’ કહે છે. જેમ—

(૧) પર્વત અગ્નિવાળો છે, (પ્રતિજ્ઞા);
(૨) ધૂમાડાવાળો છે માટે (હેતુ); (૩)
રસોડાની પેઠે (ઉદાહરણ) અથવા—

(૧) રસોડું અગ્નિ વ્યાપ્ય ધૂમવાળું છે
(ઉદાહરણ); (૨) તેવોજ અગ્નિ વ્યાપ્ય
ધૂમવાળો આ પર્વત છે (ઉપનય); (૩)
માટે પર્વત પણ અગ્નિવાળો છે (નિગમન).

અવયવપદાર્થ:—અવયવ પદાર્થ (૧)
પ્રતિજ્ઞા, (૨) હેતુ, (૩) ઉદાહરણ, (૪) ઉપનય,
અને (૫) નિગમન, એમ પાંચ પ્રકારનો છે.
તેમાં હેતુ અવયવ—(૧) અજ્ઞાત વ્યતિરેક
વ્યાપ્તિ હેતુ બોધક, (૨) અપ્રતીતાન્વય
વ્યાપ્તિક હેતુ બોધક, અને (૩) પ્રતીતાન્વય
વ્યાપ્તિક હેતુ બોધક એમ ત્રણ પ્રકારનો છે.

ઉદાહરણઅવયવ—(૧) અન્વય વ્યાપ્તિ
બોધક અને (૨) વ્યતિરેક વ્યાપ્તિ બોધક,
એમ બે પ્રકારનો છે.

ઉપનયઅવયવ—(૧) અન્વય અને (૨)
વ્યતિરેક, એમ બે પ્રકારનો છે.

અવયવવાક્યમ્—અનુમાનમાં રહેલા
પ્રતિજ્ઞા વગેરે વાક્યો (ઉદાહરણ માટે ભુજો
અવયવત્રયમ્)

અવયવી—जन्यद्रव्यमवयवी। जन्य એવું
દ્રવ્ય તે અવયવી કહેવાય છે. જેમ—પૃથ્વીના
દ્રવ્યકૃથી આરંભીને જે જે ઉત્પત્તિવાળું પાર્થિવ
દ્રવ્ય છે તે અવયવી કહેવાય છે. અને તેજ
પ્રમાણે જળના, તેજના અને વાયુના દ્રવ્યકૃથી
આરંભીને જે જે ઉત્પત્તિવાળું જલીય, તૈજસ
અને વાયવીય દ્રવ્ય છે, તે સર્વ અવયવી
કહેવાય છે.

અવર્ણ્યસમ:—स्थापनीयो वर्ण्यः, विपर्ययाद-
वर्ण्यः, तावेतौ साध्यदृष्टान्तधर्मो विपर्यय-
तो वर्ण्यवर्ण्यसमौ भवतः। જે પક્ષનું સ્થાપન
કરવું હોય તેને વર્ણ્ય કહે છે; અને જેનું
સ્થાપન ન કરવું હોય તેને અવર્ણ્ય કહે છે.
હવે વર્ણ્યમાં જે સાધ્ય અને દૃષ્ટાંત હોય,
તથા અવર્ણ્યમાં જે સાધ્ય અને દૃષ્ટાંત
હોય, તે બન્નેના ધર્મને ઉલટા સુલટી કરી
નાખવું તે વર્ણ્યસમા ભતિ અને અવર્ણ્યસમા
ભતિ નામે અસદુત્તર રૂપ ભતિના ભેદ
કહેવાય છે. એટલે—વર્ણ્યના ધર્મ અવર્ણ્યને
લાગુ પાડવા તે વર્ણ્યસમા ભતિ અને
અવર્ણ્યના ધર્મ વર્ણ્યને લાગુ પાડવા તે
અવર્ણ્યસમા ભતિ કહેવાય છે.

અવસરસંજ્ઞિતિ—प्रतिबन्धकीभूतशिष्य-
जिज्ञासानिवृत्त्या अनन्तरवक्तव्यमवसरसंज्ञितिः। અર્થના
નિરૂપણમાં પ્રતિબંધક જે શિષ્યની જિજ્ઞાસા,
તે જિજ્ઞાસા નિવૃત્ત થયે, જે પછી
વક્તવ્યપણું છે, તેને ‘અવસર સંગતિ’ કહે
છે. જેમ—અનુમાનના નિરૂપણ પછી અવસર
સંગતિ વડે ઉપમાનનું નિરૂપણ છે. તેમાં,
પ્રત્યક્ષ પ્રમાણની કાર્યરૂપતા સમવ્યાપ્તિજ્ઞાન
રૂપ અનુમાન વિષે છે, તેમ સાદૃશ્યજ્ઞાનરૂપ
ઉપમાન વિષે પણ છે; માટે પ્રત્યક્ષ પ્રમાણના
નિરૂપણ પછી અનુમાન અને ઉપમાન બન્નેનું
નિરૂપણ પ્રાપ્ત થયું; તેમાં ઉપમાનની

અપેક્ષાએ કરીને અનુમાન પ્રમાણ ધણા વાઢી-
ઓને સંમત છે. માટે પ્રત્યક્ષનિરૂપણની પછી
શિષ્યની પ્રથમ અનુમાન વિષેજ જિજ્ઞાસા
થાય છે. શિષ્યની એ અનુમાન વિષયક
જિજ્ઞાસા ઉપમાનના નિરૂપણમાં પ્રતિબંધક
થાય છે. એ જિજ્ઞાસા અનુમાનનું નિરૂપણ
કર્યાથી નિવૃત્ત થઈ જાય છે, અને તે પછી
ઉપમાનનુંજ વક્તવ્યપણું પ્રાપ્ત થાય છે. માટે
અનુમાન નિરૂપણ પછી અવસર સંગતિ વડે
ઉપમાનનું નિરૂપણ સંભવે છે.

અવસ્થાજ્ઞાનત્વમ્—घटाद्यवच्छिन्नचैतन्या-
वरकत्वम्। ઘટ આદિથી અવચ્છિન્ન જે ચૈતન્ય
તેને આચ્છાદન કરનારું જે અજ્ઞાનત્વ તે.

અવસ્થાત્રયમ્—ગત્રત, સ્વપ્ન અને
સુષુપ્તિને વેદાન્તીઓ અવસ્થાત્રય અથવા ત્રણ
અવસ્થાઓ કહે છે.

અવસ્થાપટકમ્—ગત્રત, સ્વપ્ન, સુષુપ્તિ,
મૂર્છા, મરણ અને સમાધિ, એ છ અવસ્થા.
વળી—શિશુત્વ, આલ્સ, કૌમાર, કૈશોર, યૌવન
અને વાદ્ધક્ય, એ પણ છ અવસ્થાઓ
કહેવાય છે.

અવાન્તરત્વમ્—प्रधानान्तःपातित्वम्। મુખ્ય
વિષયની અંદર જે આવી જતું હોય તે
‘અવાન્તર’ કહેવાય છે.

અવાન્તરપ્રલય:—सर्वकार्यद्रव्यध्वंसोऽवान्तर-
प्रलयः। દ્રવ્યકૃરૂપ પૃથ્વી વગેરેથી તે મહાન્
પૃથ્વી વગેરે પર્યંત જેટલાં પૃથ્વી વગેરે રૂપ
કાર્ય દ્રવ્ય છે, તે સર્વ કાર્ય દ્રવ્યોનો
ધ્વંસ (નાશ) તે ‘અવાન્તર પ્રલય’, પૃથ્વી,
વગેરે એટલે પૃથ્વી, જળ, તેજ અને વાયુ
બાણવાં. અવાન્તર પ્રલયમાં ગુણ અને
કર્મનો નાશ થતો નથી, પણ તે પરમાણુ-
ગત રહે છે.

અવાન્તરવાક્યમ્—तत्त्वंपदार्थान्यतरबोधक-
वाक्यम्। તત્ અને ત્વમ એ બે પદાર્થોમાંથી
ગમે તે એક પદાર્થનું બોધક વાક્ય. ૨.
મહાવાક્યની અંતર પ્રવિષ્ટ જે વાક્ય તે.

અવાપ્તિ—સ્વાધીનોચારણક્ષમત્વમ્ । સ્વાધીન ઉચ્ચારણ યોગત્વ.

અવિકૃતપરિણામ—અધિષ્ઠાનમાં વિકાર થયા વિના જે પરિણામ થાય તે જેમ-સોનું કાચમ રહ્યા છતાં તેનાં કડાં, કુંડળ, કંઠી, વગેરે પરિણામ થાય છે; અથવા-જેમ અક્ષમાં વિકાર થયા વિના તેમાં વિવર્તરૂપે જગત ભાસે છે. એ અવિકૃત પરિણામ કહેવાય છે.

અવિગીતત્ત્વમ્—વલ્લભનિષ્ઠાનનુબન્ધિત્વમ્ । બળવાન અનિષ્ટનું જે અજનકપણું તે અવિગીતત્વ. ૨. પ્રશસ્તપણું.

અવિગીતાચાર—અનિન્દ્ય આચાર. ૨. જે આચાર નરકાદિરૂપ બળવાન અનિષ્ટને ન ઉત્પન્ન કરે એવો હોય તે સ્વાર્ગાદિરૂપ ધૃષ્ટના સાધનરૂપ હોય તે અવિગીતાચાર કહેવાય છે.

અવિજ્ઞાતાર્થ—પરિપત્તિવાદ્યવેષપ્રયોજક-પદપ્રયોગઃ । જે પદથી પરિપત્તિ પુરૂષને તથા પ્રતિવાદી પુરૂષને અર્થનો ઓધ ન થાય, એવો પદનો જે પ્રયોગ છે, તેનું નામ અવિજ્ઞાતાર્થ છે. તેમાં જે પદોનો અન્વય કિલ્લ હોય, તથા જે પદનો અર્થ અપ્રસિદ્ધ હોય, તથા જે પદ અતિશીઘ્રતાથી ઉચ્ચારણ કર્યું હોય, તે પદ પરિપત્તિરૂપે તથા પ્રતિવાદીને ઓધનુંજનક હોતું નથી. એવા પદના પ્રયોગનું નામ અવિજ્ઞાતાર્થ છે.

અવિદ્યા—આવરણશક્તિ પ્રધાન અજ્ઞાન તે અવિદ્યા.

૨. સ્વાશ્રયવ્યાપ્તિમોહકરી અવિદ્યા । પોતાના આશ્રયને જે મોહની પ્રાપ્તિ કરે તે અવિદ્યા.

૩. રજસ્તમેભિભૂતમલિનસત્ત્વપ્રધાના અવિદ્યા । (એટલે રજોગુણ તથા તમેગુણથી અભિભૂત) સત્ત્વગુણ જેમાં પ્રધાન છે એવા અજ્ઞાનને અવિદ્યા કહે છે. (અજ્ઞાન શબ્દ બુદ્ધિ.)

અવિદ્યા (પાંતજલમતે) અતસ્મિન્સ્તુદ્ધિદુ-રવિદ્યા । તદ્ભાવથી રહિત પદાર્થમાં જે તદ્-

ભાવ યુદ્ધિ છે, તેનું નામ અવિદ્યા. તે પ્રકારની છે: (૧) કાર્યાવિદ્યા અને (૨) કારણાવિદ્યા.

૨. પાંચ ક્લેશમાંનો પહેલો ક્લેશ. એનેજ તુલા વિદ્યા કહે છે. આ અવિદ્યા ચાર પ્રકારની છે:—

(૧) અનિત્યમાં નિત્યત્વ યુદ્ધિ. જેમ, અક્ષયોકાદિ અનિત્ય છે તેને નિત્ય માનવા.

(૨) અશુચિમાં શુચિત્વયુદ્ધિ. જેમ, દેહાદિ અશુચિ છે તેને શુચિ માનવા.

(૩) દુઃખ અને તેનાં સાધનોમાં સુખયુદ્ધિ તે સુખસાધનત્વ યુદ્ધિ. જેમ સ્વદ્ (માળા), ચંદન, વનિતાદિ.

(૪) અનાત્મામાં આત્મત્વયુદ્ધિ. જેમ, દેહાદિમાં.

અવિદ્યાદ્વયમ્—એ પ્રકારની અવિદ્યા: (૧) મૂલાવિદ્યા અને (૨) તુલાવિદ્યા.

અવિદ્યાર્પવાણિ પञ્ચ—અવિદ્યાનાં પાંચ પર્વ વિભાગ:—તમે મોહા મહામોહસ્તામિસ્તો હ્યન્ધસંજ્ઞકઃ ॥ (૧) તમ, (૨) મોહ, (૩) મહા-મોહ, (૪) તામિસ્ત, અને (૫) અધતામિસ્ત.

અવિદ્યાવૃત્તિરૂપ વિપર્યયઃ । સાક્ષાદ્-વિદ્યોપાદાનાવૃત્તિ: જેનું સાક્ષાત્ ઉપાદાન અવિદ્યા છે એવી વૃત્તિ તે અવિદ્યાવૃત્તિ; એ અવિદ્યા-વૃત્તિએ કરેલું જે ઉલટું જ્ઞાન તે અવિદ્યાવૃત્તિરૂપ વિપર્યય—જેમ—છીંપમાં રૂપાનું જ્ઞાન, ઇત્યાદિ.

અવિનાભાવ—વ્યાપ્તિ. ૨. સંબંધ માત્ર. ૩. સ્વદેશ વૃત્તિત્વ.

૪. વ્યાપ્તિનિષ્ઠવ્યાપકનિરૂપિતધર્મઃ । વ્યાપક વડે નિરૂપિત એવો વ્યાપ્તિમાં રહેલો ધર્મ. જેમ—વ્યાપક જે અગ્નિ તેનાથી નિરૂપિત એવો વ્યાપ્તિરૂપ ધર્મ વ્યાપ્તિરૂપ ધૂમમાં રહેલો છે.

અવિરોધઃ—અક્ષરના બીજા અધ્યાયનું નામ. શ્રુતિથી વિરોધી એવાં સ્મૃતિ, પ્રત્યક્ષ અને અનુમાનાદિ પ્રમાણો આભાસરૂપ છે,

માટે વેદાન્ત વાક્યોના સમન્વયમાં તે સ્મૃતિ વગેરે વિરોધી ન હોવાં તેને અવિરોધ કહે છે.

અવ્યભિચારઃ—નિયમ.

અવ્યયઃ—ન વિચલે વ્યયો (વિનાશો) ધર્મતઃ સ્વરૂપતોઽવ્યયવતો યસ્ય સઃ । જે પદાર્થના ધર્મનો, સ્વરૂપનો કે અવ્યયવતો નાશ નથી થતો તે પદાર્થ અવ્યય કહેવાય.

અવ્યવહૃતત્ત્વમ્—વ્યવધાનાભાવત્ત્વમ્ । અંતરાય વગરનું જેમ—‘અવ્યવહૃત પૂર્વક્ષણ’ એટલે જે ક્ષણની વાત કરતા હોય તેની પહેલાંનીજ પૂર્વક્ષણ; એ બંને ક્ષણો વચ્ચે કાંઈ છેડું કે વ્યવધાન ન બેઠે.

અવ્યાપ્તિ—લક્ષ્યકેશવૃત્તિત્વમવ્યાપ્તિઃ । પોતાના લક્ષ્યના એક દેશમાં (ભાગમાં) લક્ષણનું જે ન હોવાપણું તે અવ્યાપ્તિ દોષ કહેવાય છે. જેમ—કોઈ માણસે ગાયનું લક્ષણ કરતાં કહ્યું કે ‘જે કપિલા (રાતા રંગની) હોય તે ગાય.’ હવે ગાયનું કપિલત્વ લક્ષણ બધી ગાયોમાં હોતું નથી પણ કોઈક ગાયમાંજ હોય છે. માટે એ લક્ષણ પોતાના લક્ષ્યરૂપ ગાયમાત્રમાં ન વર્તેલાં તેના એક દેશરૂપ કોઈક ગાયમાં વર્તે છે, માટે એ લક્ષણ અવ્યાપ્તિ દોષવાળું છે.

૨. લક્ષ્યવૃત્તિત્વે સત્તિ લક્ષ્યતાવચ્છેદક-સમાનાધિકરણાત્યન્તાભાવપ્રતિયોગિત્વમ્ । જે લક્ષણ લક્ષ્યમાં હોય તે લક્ષ્યતાનું જે અવચ્છેદક સમાનાધિકરણ તેમાં જે લક્ષણના અત્યંતાભાવનું પ્રતિયોગિપણું રહેલું હોય તે અવ્યાપ્તિ કહેવાય. આ વાત દૃષ્ટાન્ત વિના હીક સમજાય નહિ, માટે ધારો કે ‘કપિલત્વ’ એ ગાયનું લક્ષણ છે. એ લક્ષણ કપિલા ગાયમાં હોય, લક્ષ્યતા જે ગૌત્વ, તેનું અવચ્છેદ સમાનાધિકરણ જે શ્વેત ગાય, તેમાં રહેલો કપિલત્વનો જે અત્યંતાભાવ, તેનું પ્રતિયોગી જે કપિલત્વ, તે જે લક્ષણમાં હોય તે અવ્યાપ્તિ દોષવાળું લક્ષણ છે.

અવ્યાપ્યત્ત્વમ્—વ્યાપ્યાભાવાવદ્વૃત્તિત્વમ્ । વ્યાપ્યના અભાવવાળા પદાર્થમાં રહેવાપણું.

અવ્યાપ્યવૃત્તિગુણઃ—જે ગુણ પોતાના આશ્રયરૂપ દ્રવ્યના કોઈક દેશમાં રહે અને કોઈક દેશમાં ન રહે. તે જેમ—શબ્દગુણ આકાશરૂપ વિભુ દ્રવ્યનો આશ્રિત છતાં પણ આકાશના કોઈ ભાગમાં હોય છે. અને કોઈ ભાગમાં નથી હોતો, માટે શબ્દ એ અવ્યાપ્યવૃત્તિ ગુણ છે. (સર્વભૂત દ્રવ્યોના સંયોગવાળા પદાર્થને વિભુ કહે છે.)

અવ્યાપ્યવૃત્તિત્વમ્—સ્વાત્યંતાભાવસમાનાધિકરણત્વમવ્યાપ્યવૃત્તિત્વમ્ । સ્વ એટલે શબ્દાદિક અવ્યાપ્યવૃત્તિ ગુણનું પોતાના અત્યંતાભાવની સાથે જે સમાનાધિકરણપણું તે શબ્દાદિમાં અવ્યાપ્ય વૃત્તિત્વ છે. જેમ—એકજ વિભુ આકાશમાં ભેરી અવચ્છિન્ન પ્રદેશમાં ઉત્પન્ન થયેલા શબ્દનો, તેજ આકાશમાં રહેલા ઘટાદિ અવચ્છિન્ન પ્રદેશમાં અત્યંતાભાવ રહે છે. તે પોતાના અત્યંતાભાવ સાથે શબ્દગુણનું સમાનાધિકરણ કહેવાય. એવું સમાનાધિકરણત્વ એ અવ્યાપ્ય વૃત્તિત્વ કહેવાય છે.

૨. જે એ દ્રવ્યોનો સંયોગ થાય, તે એ દ્રવ્યોના થોડાક ભાગમાં તે સંયોગ રહેતો હોય, અને થોડાક ભાગમાં સંયોગનો અભાવ રહેતો હોય (અર્થાત્ સંયોગ ન રહેતો હોય), એવા સંયોગને અવ્યાપ્યવૃત્તિ કહે છે. જેમ—વૃક્ષ અને વાનરનો સંયોગ અવ્યાપ્યવૃત્તિ છે. કેમકે વૃક્ષની ડાળ સાથે તેનો સંયોગ છે, પણ મૂળ સાથે નથી.

અવ્યુત્પન્નત્ત્વમ્—પદજ્ઞાનરહિતત્ત્વમ્ । આ પદનો આ અર્થ છે, એવા પ્રકારના જ્ઞાન વિનાના હોવાપણું.

અશાસ્ત્રીયદ્વૈતમ્—કામક્રોધાદિદ્વૈત તે અશાસ્ત્રીય દ્વૈત કહેવાય છે. કેમકે એ દ્વૈત ‘જ્ઞાન’ નું વિદ્યાર્થક છે. (શાસ્ત્રીય દ્વૈત ગુરુ શાસ્ત્રાદિક છે; તે ‘જ્ઞાન’ નું સાધક છે.)

અશુક્લાકૃષ્ણકર્મ—પુણ્ય પાપરહિત કર્મ (એ ફક્ત યોગીઓનુંજ હોય છે.)